

ԶԱՐԴԵՐ

Զարդերը կամ պերճանքի առարկաները, իբրև հարդարանքի բաղկացուցիչ տարր, հայտնի են վաղնշական ժամանակներից: Դեռևս մարդկային պատմության արշալույսին, երբ մարդն առաջին քայլերն էր անում ընկալելու գեղեցիկը, նրա մոտ ի հայտ եկավ գեղեցիկ իրերով իրեն շրջապատելու, պճնվելու ձգտումը: Վերջինս ե թելադրեց զարդերի, իբրև տարազին յուրահատուկ շուք հաղորդողի, երևան գալու: Զարդեր սկսեցին գործածել ոչ միայն կանայք, այլև տղամարդիկ: Այն դարձավ կնոջ և տղամարդու տարազի անբաժան մասը, որը պահանջ առաջադրեց նրանց ամենալայն տարածման ու մասսայական արտադրության: Զարդեր սկսեցին պատրաստել թանկարժեք և կիսաթանկարժեք մետաղներից, բոլոր ազնիվ քարատեսակներից, ոսկրից ու ապակուց: Զարդեր ձուլվելն ու կերտելը դարձավ առանձին արհեստ:

Որքան բարձրարվեստ ու գեղաճաշակ են զարդարանքի առարկաները, կնշանակի տվյալ երկրում նույնքան բարձր մակարդակի վրա են գտնվել ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը, հաղորդակ մոդայի ամենավերջին նորույթներին, հմուտ տեխնիկական ամենաբարդ հնարների մեջ:

Նյութական մնացորդների և գրավոր աղբյուրների վկայություններից իմանում ենք, որ միջնադարյան Հայաստանը եղել է զարգացած ոսկերչության ու արծաթագործության երկիր, հայտնի իր բազմաշնորհ ոսկերիչ ու արծաթագործ վարպետներով, որոնք ապրել և ստեղծագործել են այնպիսի խոշոր քաղաքներում, ինչպիսիք էին Դվինը, Անին, Կաբինը, Վանը, Սեբաստիան, Ադանան, Տրապիզոնը և այլն: Կամրիում հայտնի էին Միքաթ, Աբրահամ, Մկրտիչ

ոսկերիչները և Ստեփանոս «արծաթողը»¹: Սեբաստիայում են ապրել և ստեղծագործել Առաքեալ և Մանդուկ ոսկերիչները. «Նու էին սոքա անուանիք եւ երեւելիք առ ամենեսին առաջի դատաւորաց և իշխանից շնորհին Աստուծոյ»², Զորապետ և Հայրապետ ոսկերիչները. «Յամի վեցհարիւրորդի քսաներորդի եւ հինգերորդի գրեցան լուսահեղձ տառս աստուածային սուրբ աւետարանս ձեռամբ Կոստանդիայ մեղապարտի»³...

Ոսկերիչ վարպետի փառքով էր հռչակված և Ավագը, որը հայ ոսկերչության լավագույն ավանդույթների մարմնավորողն էր հեռավոր Ղրիմի Սուրխաթ քաղաքում⁴: Ավագով ու նրա նմաններով է պայմանավորված հայ կիրառական արվեստին բնորոշ տարրերի հանդես գալը Ղրիմի մի շարք կենտրոններում: Վերջապես, Ադանայում են ստեղծագործել հայր և որդի Ալիպար ու Գրիգոր ոսկերիչները⁵:

Առևտրական ուղիները Դվին—Կարին—Տրապիզոն երթուղով Բյուզանդիա և Փոքր Ասիայի քաղաքներն էին տանում հայ ոսկերիչ, արծաթագործ վարպետների կերտած զարդերը⁶:

Հովհաննես պատմագիրը վկայում է, որ հայոց Սմբատ Բագրատունի թագավորը արաբ Յուսուֆ ամիրային նվիրել է բազմաթիվ շքեղ զարդեր, այդ թվում «և կամար ի համակ ոսկույ»⁷:

¹ Յ. Քիւրտեան, Ակնարկ մը հին հայ արծաթագործութեան վրա, «Գեղունիա», Վենետիկ, 1959, էջ 76:

² Զ. Յաշեան, Հին Հայաստանի արեւմտեան սահմանը Փոքր Հայք և Կողոփենէ (Սեբաստիա), «Հանդէս ամսօրէայ», Վիեննա, 1945, էջ 30:

³ Նույն տեղում:

⁴ Յ. Քյուրտյան, նշվ. աշխ., էջ 76:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը..., էջ 174:

⁷ Հովնաթեոս Կաթողիկոսի Դատաւանդակեացայ, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 198:

Հայաստանի միջնադարյան հուշարձաններից հայտնաբերված նյութական մշակույթի հավաքածուներում մեծ խումբ են կազմում զարդերը կամ զարդարանքի առարկաները, պատրաստված թանկարժեք ու կիսաթանկարժեք մետաղներից, ապակուց և զանազան քարերից:

Ըստ տիպերի և գործածության կերպի դրանք բաժանվում են մի քանի խմբերի. մատանիներ, ապարանջաններ, գինդեր, ճարմանդներ, գոտիներ, ուլունքներ, վզնոցներ, կախիկներ, քորոցներ, կոճակներ և այլն:

Մեր տրամադրության տակ եղած զարդերի մեծ մասը Դվին և Անի քաղաքներից են, մասամբ՝ Գառնի ու Անբերդ ամրոցներից: Դրանք հիմնականում բրոնզից և պղնձից են: Փոքր խումբ են կազմում ոսկե և արծաթե զարդերը: Այդ բացատրվում է քննարկվող դարերում թանկարժեք մետաղների ճգնաժամով, որն զգացվում էր թե՛ տնտեսության մեջ և թե՛ դրամական շրջանառության ոլորտում⁸: Սակայն այդ չի նշանակում, թե թանկարժեք իրերի գործածությունը լիովին դուրս էր եկել բարձրաշխարհիկ կենցաղից: Որ բարձրաշխարհիկ հասարակությունը շարունակել է գործածել շքեղ սպասք, գահույք, կրել թանկարժեք զարդեր, հավաստում են մեր պատմիչների բազում վկայությունները:

Մատանիներ.—Հայտնի են հնագույն ժամանակներից: Հայկական լեռնաշխարհում առաջին մատանիները հանդիպում են տակավին ուշ բրոնզի դարաշրջանից⁹ և ավանդաբար գործածվում են առ այսօր: Վաղ երկաթի շրջանում դրանց թիվն ավելանում է, իսկ ուշ անտիկ դարաշրջանում ստանում ամենալայն տարածումը: Որպես ամենատարածված զարդ այն կրել են հասարակության բոլոր շերտերը, ըստ դիրքի և կարողության: Արևելյան ժողովուրդների մոտ մատանու վերաբերյալ պահպանվել է մի հետաքրքիր ավանդություն. «Մատանին ամենալավ զարդն է մատի վրա: Հարմար է և գեղեցիկ: Արքայազնի մատն առանց մատանու նույնն է, ինչ որ առանց անվան: Մատանին նրա մատին նույնն է, ինչ որ գոտին մեջքին: Իսկ վերջինս իր մեջ թաքցրած ունի մի մեծ խորհուրդ՝ բարձր իշխանություն: Այն միաժամանակ համարվել է հոլովական հուռութք: Բոլոր զարդերը, որ ունեն մարդիկ, եր-

բեմն պետք է կրել, երբեմն ոչ, միայն մատանին է, որ պետք է կրել միշտ»¹⁰:

Որքան էլ չափազանցված լինի մատանու, որպես զարդի կիրառությունն ու նշանակությունը, մի բան հաստատ է, որ այն եղել է պերճանքի առարկաներից ամենահարգին և տարածվածը: Այդ են վկայում նրա ձևերի բազմազանությունն ու գործածության լայն ոլորտը:

Մատանին խորհրդանշել է աշխարհիկ բարձր իշխանություն: Թագավորներն ու իշխանները ի նշան պետական բարձր իշխանության կրում էին հատուկ մատանիներ. «Ըն հանեալ զնոսա անտի՛ տայ զմատանի ի ձեռս Աշոտոյ և տիրեցուցանէ սեփհական ժառանգութեանն հանդերձ իշխանական ճոխութեամբ»¹¹:

Թագավորներից հետո իրենց բարձրագույն իշխանությունը՝ «վկայո՞ւ կնիք-մատանիներ ունեին խոշոր իշխաններն ու ֆեոդալները. «Ըն ա-րարեալ նամակ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ իւրով մատանեալ՝ հրամայէր նամականի առնել և այլ ամենայն աւագ տանուտերացն Հայոց, և կնքեալ զնամականին իւրաքանչիւր ուրուք մատանեալ՝ տայր բերել և զկնքեալ Աւետարանն ուխտին...»¹²:

Մատանին խորհրդանշում էր և հոգևոր բարձր իշխանություն: Համաձայն հայոց եկեղեցական կանոնագրքի, մատանին հոգևոր դասի համար ուներ աստիճանի և պատվո նշանակություն: Մատանի կրելու իրավունք ուներ միայն բարձր դասի հոգևորականությունը՝ կաթողիկոսներն ու եպիսկոպոսները. «Ըն ես Բաբգէն Հայոց Կաթողիկոս և ամենայն եպիսկոպոսունք և Վարդ Մամիկոնեան և այլոք միանգամ իշխանք, և նախարարք էաք, գրեցաք հայերէն և պարսկէրեն և կնքեցաք մերով մատանեալ»¹³, «Ըն գրեցին կտակ յաւիտեանական և կնքեցին իւրեանց մատանեալ որ ունէր օրինակ զայս «Ըն Տէր Դաւիթ՝ շնորհօքն Աստուծոյ Սիւնեաց եպիսկոպոս»¹⁴:

Կաթողիկոսները եկեղեցական կարգի համաձայն, մատանին կրում էին աջ մատնեմատին, իսկ եպիսկոպոսները՝ ճկույթին¹⁵:

Կնքամատանիներ կիրառում էին թանկարժեք մետաղներից, ընդելուզված թանկարժեք

¹⁰ Л. Я. Борисов, В. Г. Луконин, Сасанидские геммы, М., 1963, стр. 9—10.

¹¹ Թովմա Արժուճի, էջ 445:

¹² Ղազար Փարպեցի, էջ 121—122:

¹³ Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 47:

¹⁴ Սեփազես Օրբելյան, էջ 205:

¹⁵ Մ. Աբեղյ. Օրմանյան, Միսական բառարան, էջ 158: Նույնի, Հայոց եկեղեցիների պատմությունը, էջ 200:

⁸ Խ. Մուլեղյան, Դրամային շրջանառությունը Հայաստանում IX—XIV դդ., ՊՋՀ, 1971, № 4, էջ 48:

⁹ Ե. Լալայան, Դամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Նրևան, 1931, էջ 32—33, 197, նկ. 151:

քարերով, հաճախ էլ առանց քարերի: Դրանք իրենց վրա կրում էին փորագիր զանազան պատկերներ, զինանշաններ, հոգևոր և աշխարհիկ կյանքից վերցված դրվագներ, թռչուններ, բուսական զարդանկարներ և այլն:

Մեզ հայտնի կնիք-մատանիները թվով յոթն են: Վեցը պահվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում: Մատանիներից հինգը բրոնզից են, առանց ակնաքնի ու ակնաքարի, իսկ մեկը արծաթից է, ընդելուզված մուգ կարմիր քարով: Բոլոր մատանիներն էլ կրում են արաբատառ գրություն:

Մատանիներից վերջինը պատկանել է հայոց արքա Աշոտ Երկաթ Բագրատունուն և զբաղեցրել է 1940-ին Հյուսիսային Կովկասում՝ Զեկեն-շուկի տաճարում: Այն ունի ակնաքուն, որին ազուցված է մուգ կարմիր դույնի արմանդին, վրան արաբերեն երեք բառից արձանագրություն: «Աշուտ» «Բ» «Սմբատ»: Ընթերցվում է «Աշոտ որդի Սմբատ»¹⁸:

Կնիք-մատանիների գործածության և տեսակների վերաբերյալ մեր գիտելիքների պակասը լրացնելու են գալիս մատենագրական վկայությունները:

Համաձայն այդ տեղեկությունների, դրանք եղել են՝ հայրապետական. «Գրեցաւ գիրս և կրնքեցաւ հայրապետական մատանեաւ Տեառն Հակոբայ»¹⁷: Վարազգիր. «և կնքեն զթուղթն վարազգիր մատանեաւ թագաւորին և կաթողիկոսին և իշխանացն»¹⁸: Անանցական. «հրամանաւ թագաւորին և լաշա Գէորգիին, և եղեալ ի վերայ զկնիք թագաւորին անանցական մատանեաւ»¹⁹: Սովորական. «գրեցի զայս վճիռ ես Սմբատ իմով ձեռամբս, և կնքեցի իմով սովորական մատանեաւ, եղի ի վերայ և զտիրական մատանիս Տեառն Հակոբայ ի թուականիս Հայոց 369»²⁰: Խաչապատկերով կամ խաչադրոշմ. «դիր զմատանին, զգծած խաչի քո, ի մատին աշոյ ձեռին մերոյ»²¹:

Մատանին ոչ միայն բարձր իշխանության խորհրդանիշ էր, այլև ամուսնության (երկու երիտասարդների միություն) նշանակ²²:

¹⁸ В. А. Крачковская, Печать Багратида Ашота с арабской надписью, КСИИМК, № 12, 1946, стр. 115—116.

¹⁷ Մեծփառն Օրբելյան, էջ 273:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 229:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 359:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 268:

²¹ Ղազար Փարպեցի, էջ 131:

²² Ազգագրական հանգես, հ. Բ, Բրբլիս, 1897, էջ 21:

Մատանիներ պատրաստվել են տարբեր մետաղներից, տարբեր ձևերի: Զեկենի ուսումնասիրությունից հետևում է, որ վաղ միջնադարին հատուկ են եղել ակնաքնով կամ ակնախորշով մատանիները: Որպես ակ կարող էին ծառայել զանազան թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերը, ապակին, հախճապակին և մածուկը (паста):

Արաբական շրջանում ակնաքնով մատանիներն իրենց տեղն սկսեցին զիջել առանց ակնախորշի մատանիներին: Վերջինս առավել ակնհայտ դարձավ զարգացած միջնադարում: Մատանիները դարձան առանց ակնաքնի և նրանցում ազուցված քարերի: Ակնախորշին փոխարինեցին մետաղե վահանակները, զարդարված փորագիր զարդապատկերներով: Ակնաքնով մատանիները դարձան սակավ գործածական: Առանց ակնաքնի մատանիներ, մետաղների պակասության և ընչազուրկ խավերի պահանջները բավարարելու նպատակով սկսեցին պատրաստել ապակուց, այն էժան էր և դյուրամշակ: Մատանիներն իբրև զարդ ավելի քան շեշտադրում էին այն կրող անձի սոցիալական պատկանելությունը: Մատանիներն ըստ ձևի և նյութի բաժանել ենք հետևյալ խմբերի.

1. Ակնաքնով մատանիներ:

2. Վահանակով մատանիներ:

3. Օղակաձև մատանիներ:

Ակնաքնով մատանիները թվով տասն են և ըստ նյութի բաժանվում են. ոսկե՝ երեքը (Դվին), արծաթե՝ հինգը (Դվին), բրոնզե՝ երկուսը (Դվին, Գաննի):

Առաջին մատանին (1906/244, քաշը՝ 2,3 գ) ոսկյա նրբաճաշակ մի զարդ է, քիչ վեր բարձրացող օվալաձև ակնաքնով, ուր տեղավորված է փիրուզե քարը: Փիրուզը Հայաստան ներմուծվում էր հարևան Իրանից և տեղում թանկ արժեքի: Փիրուզե քարով մատանիները Արևելքում և Հայաստանում շատ հարգի էին և կրում էին մեծահարուստ մարդիկ: Քարն ամուր պահելու նպատակով, բնի եզրերին տեղավորված են չորս կեռիկ ճանկեր, որոնք ամուր գրկել են բնում ազուցված քարը: Մատանու դեպի բուն եկող կողերի վրա նկատելի են թեփուկաձև զարդերը, արված նուրբ սևադուր, տեխնիկական մի հնարանք, որը սակավ է հանդիպում հայ միջնադարյան ոսկերչության մեջ (աղ. X, նկ. 4):

Երկրորդ մատանին (1794/410, քաշը՝ 0,65 գ) նույն տիպի է, միայն այն տարբերությամբ, որ կողերը մտնում են ուռուցիկ, դեպի վեր ձգվող

օվալաձև բնի մեջ: Քարն ընկած է: Կողերի վրա նշմարվում են սևադուր արված եռատերև զարդերը: Մատանու շափերից և կշռից դատելով, կարող ենք պնդել, որ այն պատկանել է փոքր երեխայի: Երկու մատանիներն էլ ըստ շերտի, ուղեկցող նյութերի, զարդաձևի ոճի, վերաբերում են XI—XIII դարերին²³ (աղ. X, նկ. 1):

Ոսկերչական արվեստի տեսակետից առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում ՀՊՊ թանգարանում պահվող 2043 թվահամարի ոսկե մատանին (քաշը՝ 4,7 գ): Այն բարակ թելերից հյուսածո մի օղ է, որի վրա նստած է դեպի վեր բարձրացող ուղիղ պատերով, շրջանաձև բունը՝ հարդարված վերադիր հատիկաշարով: Վերջինս թերի է: Ակն ընկած է (աղ. X, 9): Հատիկաշարի տեսնական հայ ոսկերչությանը հայտնի է շատ վաղ ժամանակներից: 1952 թ. Սիսիանի շրջանի Տոլորս գյուղի շրջակայքում, շինարարական աշխատանքների ժամանակ, բացվել է մի հարուստ գամբաբան: Դամբաբանի նյութերի մեջ եղել են ոսկե մանյակի բեկորներ՝ պատրաստված ոսկեթելի ու հատիկաշարի ամենանուրբ արվեստով: Նույն եղանակով պատրաստված ոսկյա մի զուգ կիսալուսնաձև ականջօղեր գտնվել են Կարմիրբլուրի պեղումների ժամանակ²⁴:

Հատիկաշարով են զարդարված Դվինից գտնված ոսկե ապարանջաններից մի քանիսը, ոսկե կողովաձև ականջօղ²⁵: Մատանին ձևով, պատրաստման հնարանքով ու արվեստով սերտորեն կապվում է վերը նշված ապարանջանների հետ և կարող է թվագրվել նույն X—XI դդ.:

Արծաթե մառախիկներ.—Առաջինը (2153/194) պատկանում է չնիք-մատանիների խմբին: Այն մասամբ թերի է, պահպանված է օվալաձև բունը: Վերջինիս ագուցված է ուռուցիկ, դեպի դուրս ցցված մուգ կարմիր սարդիոնե քար, որի վրա փորագրված է արաբերեն երեք բառ. «Իսահակն Իբն Ազդար»: Համաձայն գրության ոճի (քուֆի, շեղատառ) և շերտագրական տվյալների, մատանին վերաբերում է XII դ. (նկ. 3)²⁶: 2125/54 թվահամարի մատանին արծաթե շատ գեղեցիկ զարդ է, դեպի վեր ձգվող բազմանիստ ականաբնով: Ակնաբնում տեղավորված է բաց երկնագույն փիրուզե քար: Մատանին թերի է: Այն ու-

ղեկցվող նյութերով թվագրվում է XI—XII դդ. (նկ. 3):

Նույն խմբի երրորդ մատանին (2046/123, շափերը. օղի տրամագիծը՝ 25 մմ, բնի երկարությունը՝ 15 մմ, բնի պատերի բարձրությունը՝ 0,5 մմ) ունի օվալաձև բուն, որին ագուցված քարն ալմա ընկած է և այն լցված է ինչ-որ նյութով: Մատանին ձևով կապվում է Դվինից գտնված ոսկե մատանիներին և պատկանում է X—XI դդ. (նկ. 3): Զորորդ մատանին (2112/241, օղի տրամագիծը՝ 22 մմ, բնի երկարությունը՝ 20 մմ) ինքնատիպ մի զարդ է, կտրավուն ներս ընկած բնով: Բունը պատրաստվել է առանձին, ապա զոդվել կողերին: Այն զարդարված է վերագիր արծաթե մանր ու խոշոր հատիկներով, բրնձում ագուցված է սարդիոնե կարմրավուն քար: Մատանին ձևով, պատրաստման արվեստով ու հնարներով բաղդատվում է Դվինից գտնված ոսկե օձագլուխ ապարանջանների, զամբյուղաձև օղի, հյուսածո մատանու հետ և վերաբերում է նույն X—XI դդ. (նկ. 3): Այս խմբի վերջին մատանին (գտնվել է Դվինի 1970 թ. պեղումների ժամանակ) ունի ուռուցիկ նիստավոր կողեր, որոնք ավարտվում են հատած կոնի ձև ունեցող բնով: Բունն ունի քառակուսի կտրվածք, որին ագուցված է կարմիր գույնի սարդիոնե քար: Բնի երկու կողմերում դրված են մեկական ճանկ-կեռիկներ, որոնք թեքված են դեպի քարը և ամուր պահում են այն: Մատանու բունն ու կողերը սնամեջ են: Կողերի վրա պահպանված են ժամանակի ընթացքում անհետացած բուսական զարդաձևերի հետքեր: Մատանին իր ձևով կրկնում է վաղ միջնադարյան ականախորշով մատանիներին: Սակայն վաղ միջնադարում ճանկ-կեռիկները չեն հանդիպում: Դրանք հանդես են գալիս հետագայում և բնորոշ են զարգացած միջնադարին: Նույն հնարքով են պատրաստված նաև վերոհիշյալ երկու ոսկե մատանիները, որոնց հետ և բաղդատվում է այս մատանին: Վերջինս նույնպես թվագրվում է XI—XII դդ.:

Դառնիից գտնված բրոնզե մատանին (1965/48, օղի տրամագիծը՝ 16 մմ) ունի քիչ երկարավուն օվալաձև բուն, կենտրոնում կտրավուն ականափոսով, որի մեջ ագուցված է հասարակ կանաչավուն ապակե քար: Երկրորդ մատանին Դվինից է (2046/126, պատահական, օղի տրամագիծը՝ 17 մմ, ականափոսի երկարությունը՝ 0,7 մմ): Մատանին թերի է, ունի կտրավուն բուն, ուր տեղադրված է եղել սրածայր փոքրիկ քար: Մատանին ունի սնամեջ կողեր, որոնք բնի մոտ մի

²³ Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը..., էջ 223:

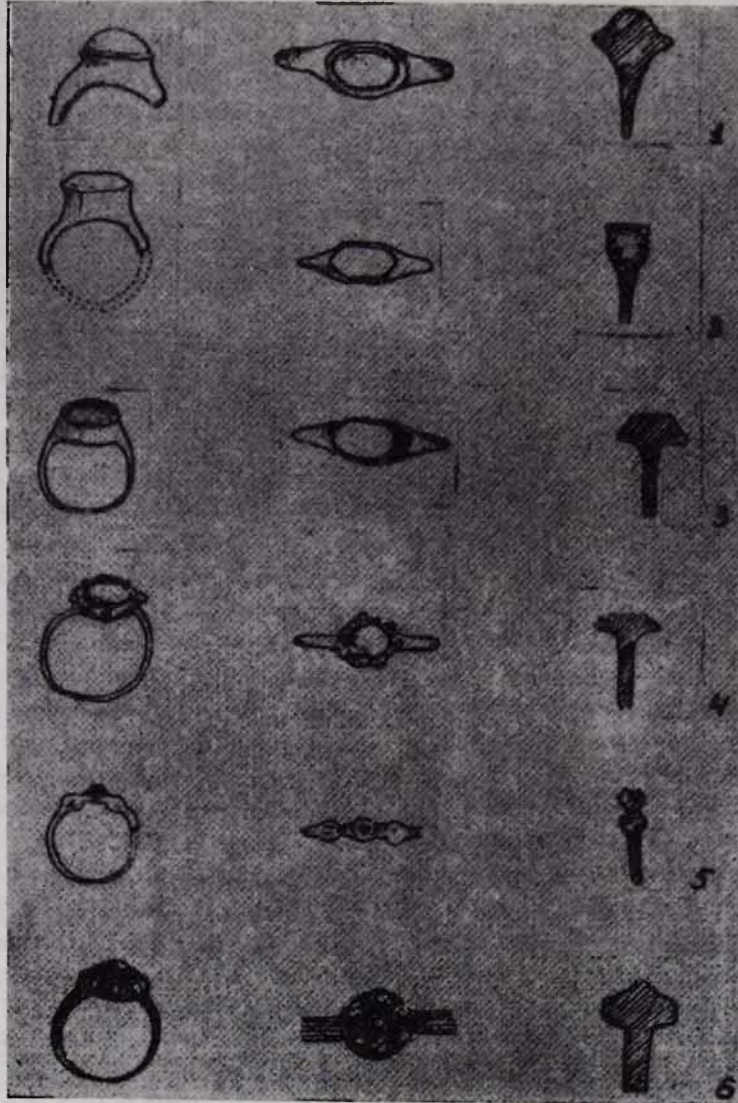
²⁴ Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту VIII—VI вв., стр. 88, рис. 53.

²⁵ Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը..., էջ 176:

²⁶ Մատանու թվագրության և գրության ոճի վերաբերյալ մեզ օգնել է Լ. Տ. Գյուլպյանը:

փոքր ուտուցիկ են և ունեն տերևի ձև, Կողերը զարդարված են մանր գծազարդերով: Երկու մատանիններն էլ թեև թանկարժեք չեն, բայց պատրաստված են ճաշակով, կոշված բավարարելու հասարակության որոշակի խավերի պահանջները (նկ. 3a):

Մատանին ունի լայն, տափակ կողեր, որոնք պատրաստվել են առանձին: Կողերին ամրացվել է գլխիկը կամ շրջանաձև վահանակը: Վահանակի վրա մեծ հմտությամբ ամրացվել են հատիկի և լարի տեխնիկայով արված գնդիկներ, որոնք կենտրոնում միանում են յոթերորդ գնդիկին:

նկ. 3

Վաճառակով կամ առանց ակնախուրճի մատանիները թվով երեսունվեցն են. պատրաստված արծաթից, բրոնզից, պղնձից և երկաթից:

Արծաթե մատանին ներկայացված է միակ օրինակով (2121/196, օղի տրամագիծը՝ 20 մմ, կողերի լայնությունը՝ 0,5 մմ): Զարդը հարդարման ոճով, ձևով եզակի է մեր հավաքածույում:

Մատանին ամբողջության մեջ թողնում է բացված ծաղկի տպավորություն: Կողերը սնամեջ են, զարդարված հինգ բարակ ժապավեններով: Ժապավեններից երրորդի դաշտը զարդարում է փորագիր և հյուսածո զարդը, իսկ երկուսն անզարդ են: Մատանին մաշված է: Նմանօրինակ մի մատանի, միայն 4 գնդիկներով, հայտնի է

Փայտակարանի (Օրան-Կալա) պեղումներից²⁷ և վերաբերում է XI—XII դդ. (նկ. 36):

Բրոնզե մատանիները 25-ն են: Հստ ձևի նրանք բաժանվում են մի քանի ենթախմբերի.

1. Սվալյաձև վաճաճակով մատանիներ. — Դրանց մի մասը օգտագործվել են որպես կնքամատանիներ: Անբերդ ամրոցից հայտնաբերված մատանին (2249/273, վահանակի երկարությունը՝ 10 մմ, կողերի լայնությունը՝ 0,5 մմ) ունի նեղ, հարթ ու ուռուցիկ կողեր: Վերջինիս վրա մեծ հմտությամբ ու վարպետությամբ պատկերված է մի սիրամարգ դիմամիկ վիճակում: Թռչունը գլուխը նազանքով թեքել է դեպի ետ, մարմինը ձգել դեպի առաջ: Պատկերը դիտելիս ըզրագացվում է, որ վարպետը տիրապետել է գծանկարին կենդանություն, շարժում ու տրամադրություն հաղորդելու մեծ արվեստին: Քանդակը իր ոճով կրկնում է Անիի բրոնզե սափորների, հոտակերաց սք. Նշանի Մասանց պահարանի զարդաքանդակներին և թվագրվում է XII—XIII դդ. (նկ. 43):

Զորս կնքամատանիներ հայտնի են Անի քաղաքից (123/1406, 1408, 1409/1414): Դրանք ունեն լայն ուռուցիկ կողեր: Երեքի վահանակների վրա փորագրված են արաբերեն արձանագրություն, մեկի վրա ոճավորված թուրք, թիփեր (նկ. 42, 6, նկ. 51, 3):

Արաբերեն արձանագրությամբ մի մատանի գտնվել է Դվինից (1617/273): Արձանագրությամբ մատանիները գրություն ունի նման են Դվինից գտնված վերոհիշյալ կարմիր սարդիոնե քարով կնիք-մատանու գրության ոճին և թվագրվում են XII—XIII դդ.:

2. Շրջանաձև դուրս ցցված վաճաճակով մատանիները երկուսն են: Դվինից գտնված մատանին (1905/45) կիսով չափ թերի է: Այն ունի բարակ կողեր, որոնց վրա, կենտրոնում նստած է շրջանաձև վահանակը՝ արաբերեն արձանագրությամբ: Մատանին հավանորեն գործածվել է որպես կնիք: Թվագրվում է XII դ., որն հաստատվում է շերտով և գրության ոճով (քուֆի չոճավորված) (նկ. 47):

Երկրորդ նմուշը (Գառնի 1967/60, չափերը՝ օղի տրամագիծը՝ 25 մմ վահանակի չափերը՝ 10 մմ) ամբողջական է և ունի ոչ լայն կողեր, որոնց վրա նստած է բրգաձև վահանակը: Վահանակը զարդարում են 7 շրջաններ, 6-ը՝ շուրջը, յոթերորդը՝ կենտրոնում, որոնք վահանակին տա-

լիս են բացված ծաղկի տեսք: Մատանին իր զարգանախշերով հարազատ է հայ կիրառական արվեստի ավանդույթներին: Նույն շրջանի զարդանախշերն են զարդարում Դսեղի Բարձրաքաշ սք. Գրիգորի եկեղեցուց գտնված բրոնզե խաչերը, Անիի պեղումներից գտնված խաչերն ու աշտանակ-մոմակալները, որոնք որոշակիորեն պատկանում են XI—XIII դդ. (նկ. 48):

3. Բազմաճիստ կամ ճիստավոր վաճաճակով մատանիներ հայտնի են Անիից, Դվինից: 123/1410 մատանին (օղի տրամագիծը՝ 25 մմ, վահանակի նիստերի չափերը՝ 20×18 մմ) շատ մասսիվ զարդ է: Ունի լայն կողեր, որոնք բնի մոտ կազմում են վեցանիստ վահանակ: Վահանակը զարդարում են փորագիր շրջանները (6-ը նիստերի վրա, յոթերորդը՝ կենտրոնում), զարդաձևեր, որոնք, ինչպես նշեցինք, բնորոշ են XI—XIII դդ. զարդարվեստին: Մատանին ձևով, զարդաոճով ունի բազմաթիվ զուգահեռներ հարևան երկրներում՝ Վրաստանում, Ադրբեջանում²⁸ (նկ. 49):

4. Փառակուսի վաճաճակով մատանիները ձևով կրկնում են դեռևս անտիկ շրջանից հայտնի, դեպի բունը աղեղնաձև նեղացող ուսերով, բարձր բնով և ակնախորշով մատանիներին²⁹, միայն այն տարբերությամբ, որ վերջիններս ակնախորշի փոխարեն ունեն քառակուսի վահանակ, զարդարված փորագիր զարդերով:

Այս տիպի Դվինի մատանին (2047/81) ունի նեղ ուսեր, որոնք կենտրոնում՝ դեպի ներս աղեղնաձև թեքվելով կազմում են բարձր բունը, քառակուսի վահանակով: Վահանակը զարդարում են փորագիր կետ, շրջան-կենտրոնում կետ զարդաձևերը, որոնք բնորոշ են XI—XIII դդ. կիրառական ու դեկորատիվ արվեստների համար և ունեն լայն տարածում թե՛ Հայաստանում և թե՛ Վրաստանում³⁰ (նկ. 52):

Անիի պեղումներից նույնպես հայտնի է նույնանման մատանի (123/1411, օղի տրամագիծը՝ 25 մմ, բնի բարձրությունը՝ 0,7 մմ) այն

²⁸ Р. М. Долаберидзе, Перстни XI—XIII вв., Вестник Гос. музея Грузии, XXVII-В, Тбилиси, 1967, табл. II, 2, 4 (на грузинском языке); Ф. А. Ибрагимов, Металлообрабатывающее ремесло в средневековых городах Азербайджана в IX—XIII вв., Автореферат, Баку, 1969, стр. 1.

²⁹ М. Н. Лордкипанидзе, Геммы, Гос. музея Грузии, т. II, Тбилиси, 1958, стр. 70, рис. 48, стр. 76, рис. 57, стр. 77, рис. 58 (на грузинском языке).

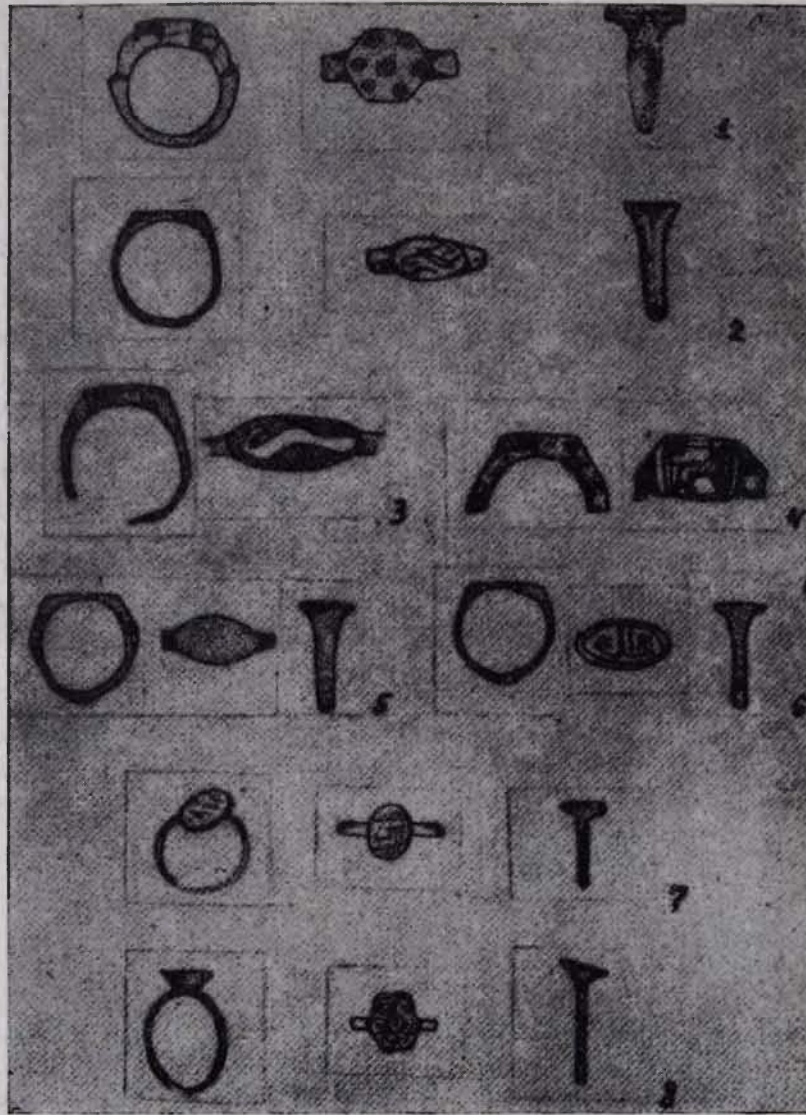
³⁰ Р. М. Долаберидзе, Грузинские украшения XI—XIII вв., Автореферат, Тбилиси, 1972, стр. 12.

²⁷ Հրատարակված չէ:

տարբերությամբ, որ վահանակի վրա ունի արա-
բերեն արձանագրություն (նկ. 53):

5. Գմբեթաձև կամ կոնաձև բնով մատանի-
ները, ի տարբերություն մյուսների, վահանակ

լայնացող կողերով գեղեցիկ զարդ է, զարդար-
ված փորագիր ճառագայթաձև զարդանախշերով:
Մատանու կողերը զարդարում են երկու կողմից
արված ելուստները: Մատանին ամբողջական

նկ. 4

շունեն և կրկնում են բնով և ակնախորշով մա-
տանիներին, միայն առանց ակնախորշի: Բունը
ձգվելով՝ ակնախորշի տեղում վերածվում է զմ-
բեթի կամ կոնի: Նման մատանիներ հանդիպում
են Դվինի հնագիտական ժողովածուներում: Մա-
տանիներից մեկը (1543/377, օղի տրամագիծը՝
17 մմ, բնի (կամ կոնի) բարձրությունը՝ 0,6 մմ)
գմբեթաձև բնով, բնի մոտ քառակուսի, մի փոքր

ձուլված է: Նույնատիպ մատանիներ հանդիպում
են Վրաստանի միջնադարյան հնավայրերում¹¹,
թվագրվում են XI—XIII դդ. (նկ. 54):

6. Խաչաձև վաճաճակով մատանիները ներ-
կայացված են մեկ օրինակով՝ գտնված Դվինի
1938 թ. պեղումներից (1617/239): Ունի նեղ կո-

¹¹ Р. М. Долаберидзе, Перстни..., табл. II, 10.

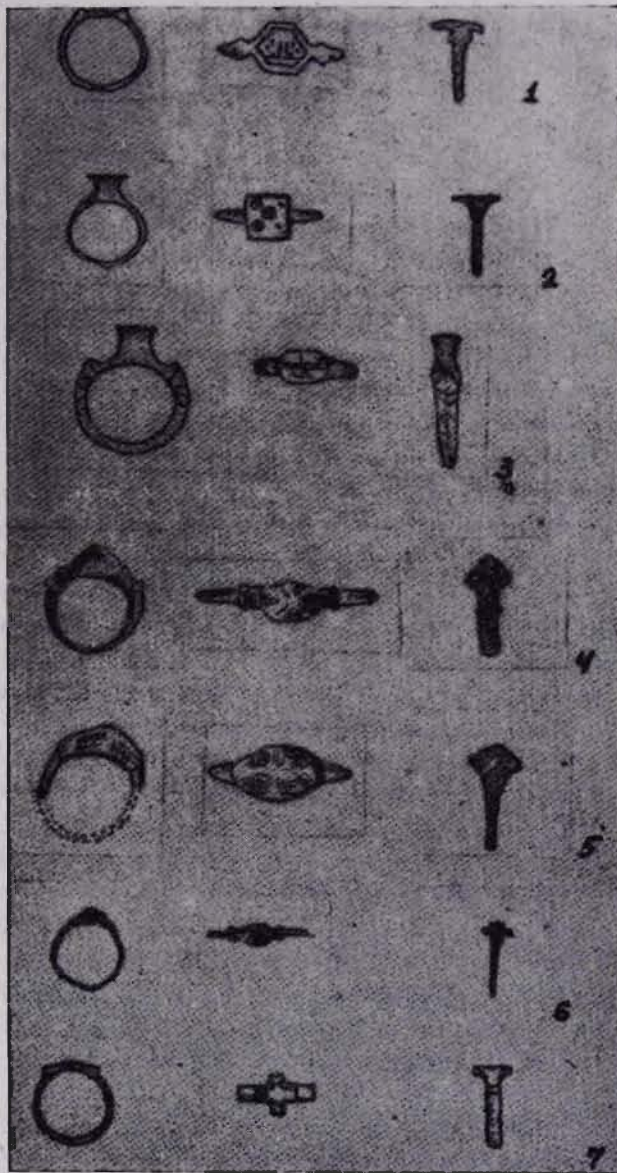
դեր, որոնք բնում կազմում են քառաթև երկարակող մի խաչ: Վերջինիս թևերից մեկը կեսից կտրված է: Մատանին ձևով եզակի է: Խաչն իր ձևով ուղղակի զուգահեռներ ունի VII—IX դդ. թվագրվող խաչերի հետ (նկ. 57):

Բրոնզե մատանիների մեջ առանձնանում է մի փոքրիկ նուրբ զարդ (1917/100, օղի տրամագիծը՝ 10 մմ), պատրաստված բրոնզե երկու բարակ լարերից: Լարերին կենտրոնում միանում է դարձյալ բրոնզե լարից պարուրաձև հյուսած կտրավուն բունը՝ կենտրոնում փոքրիկ գնդիկ: Կողերը, որպեսզի իրարից չանջատվեն, բնի մոտ երկու կողմից փաթաթված են բարակ լարերով, որոնք միաժամանակ ծառայում են իբրև զարդ: Մատանին ինքնատիպ է և չունի զուգահեռներ (նկ. 56): Այն կարելի է թվագրել IX—X դդ. միայն հարակից նյութերի օգնությամբ:

Երկաթե մատանիները ներկայացված են վատ պահպանված շուրջ 10 օրինակով: Դրանց գոյության փաստը մատնանշում է այն իրողությունը, որ մատանիները որպես զարդ լայն գործածություն ունեին: Հասարակության ունեզուրկ խավը միջոցներ չունենալով թանկարժեք զարդերի համար, բավարարվում էր կրելով գեթ երկաթե մատանիներ: Խմբում առավել հետաքրքիրը Անիից գտնված (123/1407) մատանին է, որը կազմված է օղից և նրան առանձին ամրացված վահանակից: Մատանին ունի լայն կողեր, որոնք միանալով կազմում են քառակուսի բունը, որում տեղադրված է բրոնզե քառակուսի վահանակը, զարդարված դրվագած առյուծապատկերով, խրոխտ դիրքով, պոչը թեքած դեպի մեջքը, պատրաստ թռչնի: Զարդապատկերն իր ոճով և դինամիզմով մարմնավորում է Անիի ոսկերչական դպրոցի ավանդույթները: Մատանին կարող էր գործածվել և՛ որպես կնիք, և՛ որպես զարդ, քանի որ առյուծը հայ միջնադարյան զարդարվեստի սիրած մոտիվներից էր (նկ. 4):

Երրորդ խումբը կազմում են օղակաձև մատանիները (10 հատ), որոնք հայտնի են Դվին, Անի, Գառնի, Անբերդ հնավայրերի պեղումներից: Նրանք բրոնզից են, պղնձից և երկաթից: Ունեն ուռուցիկ, տափակ, ուռուցիկ շերտավոր կողեր, որոնք կարող են լինել իրար հագած, լրիվ կլոր, երբեմն էլ իրար չկպած, բաց ծայրերով: Լայն տարածում ունեն Հայաստանում, Վրաստանում, Ադրբեջանում: Այս խմբից քիչ թե շատ ուշադրության արժանի է Անի քաղաքից գտնված բրոնզե մատանին: Զարդն առանձնանում է իր պարզությամբ ու համեստ ճաշակով: Մատանին (123/

1419) ունի ուռուցիկ լայն կողեր, որոնց վրայով երեք տեղով անցնում են բարակ գծեր, կազմելով երեք առանձին ժապավեններ: Վերջիններս այն տպավորությունն են թողնում, թե մատանին բաղկացած է երեք առանձին օղերից: Մնացած մյուս

նկ. 5

մատանիները անզարդ են, խիստ մաշված և նրանց գեղարվեստական արժեքի մասին ոչինչ ասել հնարավոր չէ:

Վերը ասածից հետևում է, որ խնդրո առարկա մատանիները միջին դարերում ունեցել են լայն տարածում: Նրանք գործածվել են իբրև

զարդ, պերճանքի առարկա, կնիք, նշանակ ամուսնության (կենցաղային իրողությունը վավերացնող), բարեկամության և դաշնության: Որպես զարդ լրիվ պատկերացում են տալիս այն կրող անձի սոցիալական դիրքի և հասարակական պատկանելության մասին:

Ապարանջաններ կամ առանջան, զարդ դաստակի կամ բազկի՝ արմուկից վար կամ վեր³²:

Հնադույն ապարանջանները Հայաստանի տարածքում հայտնի են վաղ բրոնզի ժամանակներից³³: Լինելով պատվական ու տարածված զարդերից, դրանք կրել են հասարակության բոլոր խավերը, անկախ սեռից և տարիքից: Դաշտաց թուղթը թագուհու զարդերը նկարագրելիս հիշատակում է և ապարանջանները. «Բահուղս բիւրականս», որ է գնդապահուհու, այսինքն՝ բազկակապ կամ ապարանջան³⁴: Ապարանջաններ պատրաստել են ինչպես թանկարժեք և կիսաթանկարժեք մետաղներից, այնպես էլ ոսկրից, քարից և ապակուց: Ապակին շնորհիվ իր դուրամշակության և հումքի էփանդության, սկսեց լայն գործածություն ստանալ զարդարանքի առարկաների մեջ: Ապակե ապարանջանները ձևավորով կրկնում են մետաղե նույնատիպ զարդերին, հաճախ էլ փոխարինում նրանց: Հայաստանում ապակե ապարանջանները լայն տարածում գտան IX—XI դդ.³⁵, կոչված բավարարելու չքավոր և ունեզուրկ խավի պահանջները:

Ժողովուրդը ինչպես մատանիներին, այնպես էլ ապարանջաններին տվել է խորհրդավորություն իմաստ: Այն իմաստավորել է գիրք, իշխանություն. «արք կգործածէին ապարանջան իբր նշան թագավորութեան»³⁶:

Այսպես, հեռացող Դավիթը կնոջը տալիս է, ինչպես Ռոստամը Թեհմինին, ինչպես ուրիշները, ոսկե մի բազպանդ, որ կապի թևին, իբրև Սասնա մեծ թագաժառանգ: Կամ Դավիթը Մհերի ապարանջաններից է ճանաչում նրան³⁷ և այլն:

Հայաստանի միջնադարյան հնավայրերի պեղումներից ի հայտ եկած մետաղե ապարանջանները ըստ ձևերի բաժանվում են.

ա) Վիշապագլուխ. ապարանջանների այս

տիպը Հայաստանում հայտնի է շատ հին ժամանակներից³⁸ և իբրև սիրված ոճ ավանդույթի ուժով հասել է միջին դարեր: Այդ են վկայում վիշապագլուխ ապարանջանների գյուտերը միջնադարյան հնավայրերում: Զարդերի այս խումբը ներկայացնում են թվով վեց ապարանջան, պատրաստված ոսկուց (3 հատ), պղնձից (երկուսը) և բրոնզից (մեկը): Ոսկե ապարանջանների այս եզակի նմուշները հայտնաբերվել են Դվին քաղաքի տարածքից, ներկայիս Ալեքստան գյուղի դաշտերից:

1936 թ., այստեղ, դաշտային աշխատանքների ժամանակ, պատահականորեն բացվեց մի գանձ, որը պարունակում էր կանացի զանազան զարդարանքներ. ոսկե պերճաշուք ապարանջաններ, նրբակերտ ակնջուղեր, ուլունքներ և այլն: Զարդերի հետ գտնվել է բյուզանդական Ռոմանոս IV կայսեր (1067—1071 թթ.) ոսկեդրամը³⁹, որը և թվագրում է գանձը:

Ապարանջաններից առաջինը (1375) բարձրարվեստ մի զարդ է (աղ. X, 6), սնամեջ ոլորուն կողերով, որոնք ծայրերում ավարտվում են օձագլուխներով: Օձագլուխների մեջտեղում տեղադրված է տեխնիկական մեծ հնարամտությամբ մշակված սողնակավոր փականը, որով բացվել, փակվել է այն: Ապարանջանի կողերը զարդարում են վերադիր զալարուն հատիկաշարերը, որոնք մի առանձին հմայք են տալիս նրան: Գլուխները նույնպես զարդարված են հատիկաշարերով ու եռահատիկ գնդիկներով: Մյուս երկու ապարանջանները (1376, քաշը՝ 23,1 գ, 1283, քաշը՝ 18,9 գ) ունեն նույն ձևը և կերտված են տեխնիկական նույն հնարներով: Նրանք մասամբ թերի են, պակասում է գլուխներից մեկը (աղ. X, 2, 5):

Վիշապագլուխ ապարանջաններից՝ առանձնակի ուշադրության արժանի է 1950 թ. Գառնիի պեղումների ժամանակ գտնված բրոնզե ապարանջանի բեկորը (1964/137), որն ունի ուռուցիկ անզարդ կողեր, ծայրում՝ օձագլուխ, բաց, ասես խաթելու պատրաստ երախով: Ապարանջանը գտնվել է X—XI դդ. շերտից⁴⁰: Նույնպիսի ապարանջաններ հայտնի են նաև Օրան-Կալայի պեղումներից և թվագրվում են XI—XIII դդ.⁴¹:

³² Բառարան Սուրբ գրք, էջ 45:

³³ Ս. Ա. Սադյան, Հայաստանի պատմական թանգարանի բրոնզե ապարանջանները, Տեղեկագիր, 1964, № 2, էջ 59:

³⁴ Վ. Հաջոյան, Նշվ. աշխ., էջ 249:

³⁵ Ա. Մ. Զաքարյան, Դվինի ապակյա ապարանջանները, «Լրագրեր», 1969, № 1, էջ 94:

³⁶ Բառարան Սուրբ գրք, էջ 45:

³⁷ Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1966, էջ 422—423:

³⁸ Ս. Սադյան, Նշվ. աշխ., էջ 89, Բ. Ն. Առաքելյան, Անկարկներ Հին Հայաստանի արվեստի պատմության, Երևան, 1976, տախ. LXVI, LXVII:

³⁹ Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաք..., էջ 76:

⁴⁰ Б. Н. Аракелян, Гарни, 1, стр. 76, рис. 72.

⁴¹ Ф. А. Ибрагимов, О металлических браслетах из Оран-Кала и их технологии, Известия АН Аз. ССР, 1967, № 2, стр. 99, рис. 3 (на азербайджанском языке).

Նույնատիպ պղնձե ապարանջանները հայտնի են Դվինի պեղումներից: Առաջինը (1981/85) փոքրիկ, ուռուցիկ կողերով, բաց ծայրերով մի զարդ է, հավանորեն երեսային Ապարանջանի ծայրերն ավարտվում են օձագլուխներով, դարձաված փորագիր եռանկյունիներով:

Երկրորդը ապարանջանի մի բեկոր է (1917/122), ուռուցիկ լայն կողերով, ծայրերին՝ օձի գլուխ, դուրս ընկած կտր աչքերով: Ապարանջանն արտաքուստ ունի զարդարուն կողեր: Այն զարդարում են փորագիր վանդակները՝ կենտրոնում կետ-շրջան և փոքրիկ աղեղները: Երկու ապարանջաններն էլ պարզ ու համեստ իրեր են: Նմանօրինակ զարդեր պատրաստում էին և ապակուց: Համանման ապակե ապարանջանները մեծ թիվ են կազմում Դվինի նյութերում (2048/187, 1979/58 և այլն): Ապարանջանները ձևերով, զարդանկարներով և ապակե բաղադրանքի օրինակներով⁴² վերաբերում են XI—XIII դդ.:

բ) Փակ ծայրերով ապարանջաններ. Մեր ժողովածուում նման ապարանջանները երեքն են, 1936 թ. գանձից, երեքն էլ ոսկե: Զարդերից առաջինը (1745, քաշը՝ 21 գ) ոսկե թելերի հյուսվածքի ու հատիկաշարի միատեղ գործածության ներդաշնակ համադրություն է: Ապարանջանի հյուսածո ծայրերը ավարտվում են մեղալիոնով, որի հակառակ կողմում տեղավորված է սողնակավոր փականը: Մեղալիոնը կենտրոնում զարդարում է փորագիր առյուծի կիսադեմ պատկերը (երևում են բաշն ու առջևի ոտքերը), իսկ շուրջը լուրջ անցնում են նրբահյուս հատիկաշարերը: Նույն հատիկաշարերը երեք շարքով զարդարում են ապարանջանի ծայրերը՝ մեղալիոնի երկու կողմերում: Զարդն ամբողջության մեջ նուրբ ճաշակի ու մեծ վարպետության արտահայտություն է և կարող է բավարարել ամենախստապահանջ պատվիրատուի պահանջները (աղ. X, 3):

Ապարանջաններից մյուս երկուսը (1377, քաշը՝ 12,8 գ, չափերը. 55×47 մմ, 1372, քաշը՝ 12,7 գ, չափերը՝ 55×45 մմ) սնամեջ, ուռուցիկ ու անզարդ կողերով զարդեր են, որոնց ծայրերը կենտրոնում մտնում են շրջանաձև սողնակավոր փականի մեջ: Երկու ապարանջաններն էլ կրում են խիստ զուսպ, միաժամանակ բարձր ճաշակի դրոշմ և պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանի կարծիքով, նման ոսկե պարզ զարդեր կարող էին

կրել պալատական տիկնայք սգո օրերին⁴³: Թվագրվում են X—XI դդ. (աղ. X, 7, 8):

գ) Բաց ծայրերով ապարանջաններ.— Սրանք պարզ, հասարակ զարդեր են, պատրաստված բրոնզե թիթեղներից: Բաժանվում են երեք ենթախմբի: Առաջին ենթախումբը կազմում են բաց ծայրերով, ծայրերը մի փոքր կլորացած, ուռուցիկ, անզարդ կողերով ապարանջանները (123/1596, 1598, 1913/175, 2046/132), հայտնի Հայաստանի միջնադարյան բոլոր հնավայրերից (Դվին, Անի, Գառնի, Անեբրդ և այլն): Մեծ թվով հանդիպում են և վրաստանում ու Ադրբեջանում⁴⁴, ունեն բազմաթիվ աղբյուրներ Դվինից, Անիից գտնված ապակե ապարանջանների հետ (2243/2361^{1, 2, 3}) և վերաբերում են IX—XIII դդ.:

Երկրորդ ենթախումբը ամենատարածվածն է և բազմատեսակը: Այս խմբի ամենաէական առանձնահատկությունը կողերի ոլորապտույտ մակերեսն է: Պտույտները լինում են տարբեր չափերի ու քանակի, լայն ու նեղ, ակոսավոր, պսակաձև և այլն: Հայտնի են Դվին, Անի, Գառնի և մյուս հնավայրերից: Մեր տրամադրության տակ եղած զարդերը հիմնականում բրոնզից են, բացառությամբ Դվինից գտնված պղնձե ապարանջանի:

Ապարանջանների ծայրերը երբեմն տափակ են (1907/55), երբեմն քառակուսի կտրվածքով (2121/191), շատ հաճախ էլ ունեն ուղղանկյուն կտրվածք (1917/52, 2048/319, 2627/274): Ապարանջանների մի մասը զարդարում է, հարդարված կետերով, գծերով և այլ մանր զարդաձևերով, իսկ մյուս մասը՝ անզարդ: Համապատասխան զուգահեռներ ունեն Թրան-Վալայից⁴⁵ և Վրաստանից⁴⁶: Նույնատիպ ապարանջաններ պատրաստել են և ապակուց (1906/8 ա, բ, 2046/154, 2243/336^{4, 5, 6}), որոնք խիստ բնորոշ են IX—XI դդ. համար⁴⁷:

Երրորդ ենթախմբի ապարանջաններն ունեն բաց ծայրեր, տափակ կողեր և հայտնի են Անի, Դվին քաղաքների պեղումներից: Անիից գտնված ապարանջանը (123/1484) ունի տափակ կողեր, ծայրերում կոնաձև կտրվածքով: Ապարանջանի կողերը զարդարում են փորագիր շեղանկյունիները:

⁴³ Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը..., էջ 176:

⁴⁴ Փ. Ա. Ибрагимов, О металлических браслетах..., рис. 4, 6, 12.

⁴⁵ Փ. Ա. Ибрагимов, ук. соч., рис. 5, 7, 9, 10.

⁴⁶ Музей истории Грузии, № 1603.

⁴⁷ Հ. Մ. Զանփալադյան, Նշվ. աշխ., էջ 96:

⁴² Հ. Մ. Զանփալադյան, Նշվ. աշխ., էջ 98:

Այս խմբի վերջին ապարանջանը (1617/203), մասամբ թերի, պատրաստված է պղնձե բարակ թիթեղից, դրվագման եղանակով։ Ունի տափակ լայն (2,6 մմ) կողեր, հարթ եզրեր, զարդարված կետազարդով։ Ապարանջանի կենտրոնից անցնում է կետաշար ալիքաձև զարդը, որը տեղ-տեղ ընդհատվում է կետազարդ շրջանով, կենտրոնում՝ փոքրիկ ուռուցիկ շրջան։ Ապարանջանը ձևով միակը չէ եղած բոլոր զարդերի մեջ։ Ելնելով զարդաձևերի ոճից, կերտման հնարներից, այն կարող ենք թվագրել IX—XI դդ.։

Կամարներ, շիգդեր.—Միջնադարյան Հայաստանում հնուց եկող սովորույթ էր գեղակար և պերճ զգեստները գոտեորել գեղեցիկ գոտիներով։ Գոտու կամ կամարի գործածությունը Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է հնագույն ժամանակներից։ Սկզբնական շրջանում նրանք պատրաստվել են մետաղե հարթ ու լայն թերթերից, հարդարված փորագիր ու դրվագած զարդապատկերներով։ Որպես գեղեցիկ ավանդույթ այն փոխանցվեց և միջնադարյան կենցաղ, կրելով ձևաբանական ու տեխնիկական մի շարք փոփոխություններ։ Նրանք լայն կիրառություն ունեցան և ուշ միջնադարում, որի փայլուն վկայությունն են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի ազգագրական պահոցներում զետեղված բազում գեղակերտ ու նրբաքաշ ոսկե, արծաթե կամարները, ընդելուզված թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերով։

Գոտի կրել են թե տղամարդիկ և թե կանայք, ըստ դիրքի ու կարողության։ Հասարակության վերին խավը, ի տարբերություն ունեզուրկ խավի, ինչպես տեղեկացնում են մատենագրական աղբյուրները, կրել են «կամար ականակապ ի համակ ոսկոյ», «գործ ճարտարայ»⁴⁸։ Ազնվազարմ տիկնայք սովորաբար պճնվում են այնպիսի թանկարժեք կամարներով, որոնց պերճությունն ու գեղեցկությունն է գովերգում մեծն Նարեկացին։ «Բոտին արծաթափայլ ոսկէտուռն, կամարակապ յանկաց, յանկաց շափիւղայ, մանրամասին յօրինուածով պճնեալ»⁴⁹։

Գոտիներն էլ մատանիների և դինգերի նման, զարդ լինելուց բացի, խորհրդանշել են և աշխարհիկ բարձր իշխանություն։ Մեր մատենագիրների թողած տեղեկություններից իմանում ենք, որ իբրև ունեցած բարձր իշխանության նշան, հայ թագավորներն ու իշխանները կրել են հատուկ գոտիներ։ Բուզանդը Արշակ II-ի գոտու

մասին խոսելիս այն անվանում է արքունական⁵⁰։ Արքունական գոտուց հետո հիշատակվում են իշխանական գոտիները⁵¹, որոնք մեջքից հանելը իրավունք չէր։ Եթե ցանկանում էին իշխանին պատվազուրկ և իշխանանկ անել, պահանջում էին մեջքից հանել գոտին... «Ելուծից զկամարս և զգաւտիս յանձն է իմմէ, զոր ոչ երբէք լուծանեմ ի տան իմում յուրախութեան»⁵², զայրացած պատասխանում է Մուշեղ Մամիկոնյանը խոսքով արքայի մարդկանց։

Մարզպանության շրջանում արքունական գոտիները փոխարինվում են մարզպանական կամարներով, որոնք մարզպանական իրավունքների հետ շնորհվում էին նորընծա մարզպաններին։ Վասակ Սյունին, ըստ Եղիշեի, իշխանական զարդերի թվում կրում էր և «զկոանակուռ ձոյլ ոսկի կամարն ընդելուզեալ մարգարտով և ականքք պատուականօք»⁵³։

Հասարակ ժողովուրդը միշտցներ չունենալով կրելու ոսկե և արծաթե թանկարժեք կամարներ, իր համեստ հագուստները զարդարում էր մետաքսե, բրդե, վուշե, կաշվե և մետաղե ոչ թանկարժեք գոտիներով, որը ապացույց է տիրող սոցիալական խոր անհավասարության։

Եթե աշխարհիկ կենցաղում գոտիները գործածում էին իբրև զարդ, նշանակ բարձր իշխանության, ապա ժողովրդական հավատալիքներում նրանք խորհրդանշում էին այրական քաջություն, պատիվ, հավատարմություն ամուսնական առագաստին և այլն։ Այն ուներ և հոլովական նշանակություն, որն արտացոլվում էր ճարմանդների ձևերում։ Հոլովական հուռուքի դեր կատարող ճարմանդների շատ նմուշներ են պահվում մեր ազգագրական պահոցներում, որոնք գալիս են լրացնելու հնագիտական նյութերին։

Կամարներ և ճարմանդներ մեզ հասել են Հայաստանի միջնադարյան հնավայրերի պեղումներից և իբրև գեղարվեստական մետաղի նմուշներ, նրանք արժանի են ուշադրության։ Գոտիներից մեկը (2604/29) արծաթյա է։ Կազմված է թվով տասներկու ձուլածո 4,5 սմ երկարության և 2,2 սմ լայնության անզարդ կիսաշրջանաձև կրտրվածքով տախտակներից։ Վերջիններս հակառակ երեսի վրա ունեն փոքրիկ գամեր, կաշվե

⁵⁰ Փավստոս Բուզանդ, էջ 108,

⁵¹ «Սոփերք հայկական» ԺԳ, էջ 16։

⁵² Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի (Ի Հերակլէ), Թիֆլիս, 1913, էջ 67,

⁵³ Եղիշէի Պատմութիւն Վարդապետ, Տիգրիս, 1904, էջ 198,

⁴⁸ Հովնաթեոս Դրասխանակերտցի, էջ 193,

⁴⁹ Գրիգոր Նարեկացի, Տաղեր, Երևան, 1957, էջ 50։

փոկերին ամրանալու համար: Գոտու ծայրերը կենտրոնում ավարտվում են երկու շրջանաձև զարդարուն շիգղերով: Դատելով չափերից, այն լողել է կանացի (աղ. Xա, 14):

Երկրորդ գոտին, ավելի ճիշտ գոտու բեկորը, Անիի պեղումներից է (123/1490): Այն բրոնզե բարակ թիթեղից է, պատրաստված դրվագման հնարանքով: Գոտին հարդարում են բուսական նուրբ զարդերը. թփեր՝ ծածկված տերևներով ու բացված ծաղիկներով: Բեկորի կենտրոնական մասում նշաձև զարդն է, որի բազում արտահայտություններ զարդարում են Անբերգի բրոնզե հավանքները. Անիի ու Դվինի սնդկամանները: Գոտու եզրերը զարդարում են երկայնակի ձգվող փոքրիկ շրջանները: Տեխնիկական հնարներով, զարդաձևերի ոճով ու համապատասխան զուգահեռներով, բեկորը պատկանում է XI—XIII դդ.:

Առավել մեծ թիվ են կազմում շիգղերը: Կամարները կոճկվում էին շիգղերով: Վերջիններս լինում են ոսկե, արծաթե, գոհարազարդ, ցանցկեն՝ ընդելուզված թանկարժեք քարերով և մետաղե զնդիկներով, համապատասխան այն կրողի միջոցներին ու ճաշակին:

Պրոկոպիոսի վկայություններից իմանում ենք, որ հայ իշխանների ճշգրտագին ծայրն ունեւր ոսկեգործ ճարմանդ, պատվական ակնեղենով ընդելուզված, որից ոսկեշար թեք շղթայով կախ էին լինում երեք հակինթա⁵⁴:

Ճարմանդները զարդարում էին ոչ միայն կամարները, այլև թիկնոցներն ու ուսաշալերը: Վերջիններս ճարմանգվում էին գեղեցիկ ու նրբակերտ շիգղերով: Էջմիածնի ավետարանի մանրանկարներից մեկի վրա⁵⁵ պատկերված հայ իշխանի թիկնոցի քղանցքները, կրծքի վրա հավաքված են վարդյակաձև մի ճարմանդով: Ճարմանդի կենտրոնում ցուլում է թանկարժեք քարը: Լեոն Ա թագավորի արքայական ծիրանու վրա շողշողում է շրջանաձև գոհարազարդ շիգղը⁵⁶:

Քննության ենթակա շիգղերը կամ ճարմանդները ըստ ձևերի բաժանվում են.

ա) Քառակուսի բնով և շրջանաձև կարվածքով: Հայտնի են երկու օրինակ (1543/709, 1907/56), գտնված Դվինի պեղումներից: Շիգղերից մեկն անզարդ է, իսկ մյուսը հարդարված է շրջան-կենտրոնում՝ կետ-զարդով: Այն գտնվել

է եռանիստ նետասլաքի հետ միևնույն շերտում և թվագրվում է VIII—IX դդ.:

բ) Ուղիղ բնապատում և եռանկյունաձև կրտրվածքով ճարմանդները թվով երկուսն են, երկուսն էլ Դվինի պեղումներից: 1579/87 թվահամարի շիգղն ունի շրջանաձև բացվածք, տափակ անկյունավոր կողեր (բարձրությունը՝ 3,4 սմ, լայնությունը՝ 2,5 սմ): Անզարդ է և ներկայացնում է ամենատարածված ձևերից մեկը: Նման շիգղեր հանդիպում են և Օրան-Կալայի նյութերում⁵⁷:

գ) Շրջանաձև բնով ճարմանդներից ինքնատիպ է 1682/33 թվահամարի ճարմանդը (լայնությունը՝ 10,2 սմ, բարձրությունը՝ 3,8 սմ), որը պղնձե մի շատ գեղեցիկ զարդ է, կոշված զարդարելու նույնատիպ մի գոտի: Շիգղն ունի շրջանաձև բուն: Բնի երկու կողմերից դուրս են գալիս ծաղկաթերթի ձև ունեցող թևերը: Թևերից մեկն իր վրա ունի թվով երեք անցք, իսկ մյուսը՝ մեկ անցք, հավանաբար գամերի համար: Ճարմանդի դաշտը հարդարում են կետաշարերն ու շրջան-կենտրոնում՝ կետ-զարդերը: Շիգղը գտնվել է միջնաբերդում IX—X դդ. շերտում: Այն պատկանում է թիթեղ կրված շիգղերի տիպին:

դ) Առավել հետաքրքիր ու ինքնատիպ են առյուծակերպ ճարմանդները: Գոտու երկու ծայրերը կենտրոնում կոճկվել են մեկական առյուծաքանդակով: Փակված վիճակում գազանները կանգնած են դեմ առ դեմ: Առյուծակերպ կամ առյուծագլուխ քանդակներով զարդարված ճարմանդների գոյությունը Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է դեռևս ուշ բրոնզի դարաշրջանից⁵⁸: Պետական էրմիտաժում պահվում է ուղղանկյուն կտրվածքով մի ճարմանդ, գտնված Լեոնային Ղարաբաղի Առաջածոր գյուղի դամբարանադաշտում, որի չորս անկյունները զարդարում են առյուծների գլուխ-քանդակները⁵⁹: Լինելով զարդարված սիրված զարդաձևերից, վերջինս ավանդույթի ուժով շարունակեց գոյատևել և միջին դարերում, կրելով դարաշրջանին բնորոշ փոփոխություններ:

Միջին դարերում առյուծաքանդակ ճարմանդների գործածության իրողությունը վավերացնող առարկան, գտնված Անի քաղաքի տարածքում

⁵⁷ А. Л. Якобсон, Археологические исследования в городище Орен-Кала в 1957 г., МИА-133, стр. 19, рис. 9-в.

⁵⁸ Հ. Ռ. Իսրայելյան, Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում, Երևան, 1973, էջ 64:

⁵⁹ К. Х. Кушнарева, Некоторые памятники эпохи бронзы в Нагорном Карабахе, СА, XXVII, 1957, стр. 139, рис. 3, 4.

⁵⁴ Ղ. Լեոնիյան, նշվ. աշխ., էջ 286:

⁵⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 2374, 224ա:

⁵⁶ Ա. Պատրիկ, Հայկական տարազ, Երևան, 1967, տախտ. 25, նկ. 9:

(123/1369), առայժմ միակն է զարդերի մեր հավաքածուում: Այն բրոնզե, մի ծայրում ուղղանկյուն կտրվածքով շրջանակ է, պատրաստված ձուլման եղանակով: Կողերը ավարտվում են առյուծի պատկերով: Պատկերված են գազանի բաշը և առջևի երկու թաթերը: Գազանը պատկերման ոճով, արտահայտչականության ուժով անմիջականորեն աղերսվում է Անիի պարիսպների վրա պատկերված վազող առյուծների, Գեղարդավանքի առյուծաքանդակների հետ և վերաբերում է XII—XIII դդ.: Ծիշտ նույնպիսի մեկ ուրիշ ճարմանդ էլ հայտնի է Դմանիքի (Դմանիսի) պեղումներից⁶⁰, որը թվագրվում է XII դարով: Երկու ճարմանդներն էլ ունեն ոճական մեծ նմանություն և հավանորեն ծագում են միևնույն կենտրոնից կամ էլ կրում են մի ընդհանուր ուղղության դրոշմ (աղ. XI, 4):

Գինդեբը կամ ալանջողեբը կանանց գլխի հարդարանքի բաղկացուցիչ տարրն են: Հայտնի են վաղնջական ժամանակներից: Որպես հուռուժք, ապա զարդ, ավանդաբար հասել են միջնադար: Կանացի զարդերի թվում գինդերն ունեն իրենց ուրույն տեղը, մի գեղեցիկ ներդաշնակություն կազմելով ճաշումանեկ⁶¹ վզնոցների, ոսկեհուռ թագերի և թի համակ ոսկե կամարաների հետ: Կանայք, որոնք ճառաել քան ոսկու և արծաթով՝ ամօթխածութեամբ և պատկառանք զարդարեալ⁶² կրում էին և զգինդը կարկեհան ընդ սարդիոն յեռեալ⁶³: Գեորգ Երզնկացու վկայությամբ գինդն էլ, ինչպես մատանին, տրվել է նշան և կազմել հարսանեկան զարդերի անբաժան մասը:

Խնդրո առարկա գինդերը քսանն են, գտնված Դվին (19 հատ), Անի (1 հատ) հնավայրերից: Դվինում հայտնաբերված գինդերը ոսկուց են, մի մասը գտնվել են Այգեստանի գանձում և աչքի են ընկնում նրբությամբ ու պատրաստման մեծ վարպետությամբ:

Դրանց մի խումբը կազմում են (1884 ա, բ, գ, դ, ե, զ, է, քաշերը՝ 1,1 գ, ընդհանուրը՝ 6,15 գ) կլորավուն բարակ լարե օղի վրա հագած 5 տակառաձև ուլունքներով գինդեր: Ուլունքների ծայրերը զարդարում են նուրբ հատիկաշարերը: Նրանցից չորսը հարթ պատերով են, իսկ հինգերորդը, որը տեղավորված է կենտրոնում, ցանցկեն է, հյուսած ոսկե բարակ լարից: Գինդը վառ

վկայությունն է այն բանի, որ Դվինում պատրաստել են ցանցկեն (ажур) զարդեր: Վերջինս գտնվել է նույն բարձրության վրա, ինչ որ հյուսքի ու հատիկաշարի արվեստը (աղ. X, 10, աղ. Xա, 11):

Մեկ այլ խումբ (1373 ա, բ, քաշերը՝ 1,60 գ, 1380 ա, բ, գ, դ, ե, ընդհանուր քաշը՝ 3,08 գ) կրկնում է նույն ձևը, միայն այն տարբերությամբ, որ գինդերն իրենց վրա կրում են մեկական նրբահյուս ցանցկեն ուլունք: Ուլունքներից բացի, օղերը երկուական տեղով զարդարում են հյուսած օղակները (աղ. Xա, 12, աղ. XI, 5, 6):

Հետաքրքիր են կիսալուսնաձև կամ մահիկաձև կտրվածքով օղերը, մեկ զույգ (1429, ա, ընդհանուր քաշը՝ 10,20 գ): Ականջօղերի այս տիպը գալիս է շատ հնագույն ժամանակներից և խիստ բնորոշ է միջնադարյան թե՛ հայկական և թե՛ արևելյան ու բյուզանդական կիրառական արվեստին⁶⁴: Մահիկներն ունեն նեղացող ծայրեր, որոնց հատուկ հարմարանքներով հագած է բարակ օղը, որը մտել է ականջի անցքի մեջ: Ականջօղերը ընդելուզված են մեկական փիրուզ և մարգարիտ քարերով, եզրերի վրա ունեն 3 փոքրիկ օղեր: Ի տարբերություն վերը նկարագրած ականջօղերի, սրանք մի փոքր կոպիտ են և իրենց արվեստով ու նրբությամբ գիշում են առաջինների (աղ. Xա, 13):

Խնքնատիպ ոճի են մեկ զույգ կախիկավոր ականջօղերը (1379, 1385, քաշը՝ 5,30 գ), կազմված ցանցկեն կիսաշրջան վահանակից, որի երկու ծայրերին փոքրիկ ուլունքի միջով ամրացված է օղը: Վահանակից կախված են չորս ցորենահյուս շղթաներ, ծայրերին՝ մարդկային պատկերներ, մահիկներ՝ զարդարված հյուսած փոքրիկ օղեր: Պատկանում են նույն գանձին և թվագրվում են X—XI դդ. (աղ. XI, 3):

Ոսկերչական արվեստի գեղեցիկ նմուշ է Դվինում գտնված ոսկե կողովաձև գինդը (1981/102, քաշը՝ 4 գ): Փոքր շրջանաձև նստուկի վրա, որը զարդարված է վերադիր հատիկաշարերով, բարձրանում է կողովաձև նրբակերտ իրանը, զարդարված ցորենահյուս մեծ ու փոքր շրջաններով: Շրջաններն արտաքուստ հարդարված են վերադիր ոսկե գնդիկներով, որոնք մի առանձին շուք են տալիս նրան: Կողով-իրանն ավարտվում է վարդյակավոր շուրթով: Վերջինիս ազուցված է

⁶⁰ Музей истории Грузии 81—65 : 1294.

⁶¹ Հովհաննես Խաթաբեցի, էջ 1:

⁶² Ներսես Շնորհալի, Նորին ընդհանրական թուղթ, Երուսաղեմ, 1871, էջ 82:

⁶³ Սոփերք հայկական, Վենետիկ, 1854, հ. ԺԵ, էջ 43:

⁶⁴ Early Christian and Byzantine Art, London, 1955, pl. 10. Древнее золото, М., 1975, И: собрания музея исторических драгоценностей УССР.

օղ-կեռիկը՝ բացելու և փակելու հարմարանքով (աղ. Xա, 15):

Անիից գտնված գինգերից մեկն ունի փռված թռչունի ձև, որի երկու տոտերից օղերով կախված են երկու հարթ, շրջանաձև անզարդ թիթեղներ (աղ. Xա, 16):

Գինգերը զարդ լինելուց բացի մատնանշել են և աշխարհիկ բարձր իշխանություն: Մատնագրական աղբյուրները վկայում են, որ «զարդ ականջաց» մեզանում կրել են թագավորներն⁶⁵ ու նրանց անձնաշնորհյալ իշխանները: Որ թագավորները կրել են այդ զարդը որպես բարձրագույն իշխանության նշանակ, բացի մատնագրական վկայություններից, հավաստում են և նրանց կտրած դրամները: Արտավազդ II-ի դրամի վրա Արտավազդը պատկերված է կիսաշրջանաձև գինգերով: Նույնատիպ գինգեր է կրում և Երատո թագուհին⁶⁶:

Թագավորները երբեմն էլ այդ իրավունքը շնորհում էին իրենց հովանավորյալ իշխաններին: Արտաշես թագավորը, Արգամ Մուրացյան իշխանին իր կողմը գրավելու նպատակով, «տայ և առնն քաջին և պատուականին Արգամայ զխոստացեալ գահն երկրորդական, և պսակ յակնթակապ, և գինդ յերկոսին ականջսն»⁶⁷, Վերջիններս արքունական պատվո նշանակներ էին⁶⁸:

Եղիշեն վկայում է, որ «զարդ ականջաց» կրելու իրավունքը հայ իշխաններից ուներ Վասակ Սյունին⁶⁹:

Մանյակներ կամ վզնոցներ. գլխազարդի համալիրի հարգի ու պատվական զարդերից էր մանյակը կամ «զքառամանեական, որ լինի ի վրդնոցն՝ ճշորեկուսի աղիւսաման, արծաթ կամ ոսկի», զօր լանջագեղ կոչեն, որ ի պարանոցի արկեալ, հասանէ մինչև ի լանջան: Մանյակ կրում էին թագավորները, մեծանուն իշխաններն ու ազնվազարմ տիկնայք: Մանյակները լինում էին միաշար, երկշար, որոնք երբեմն իջնում էին մինչև կուրծքը, հարդարելով պերճ ու գեղանկար զգեստները, ինչպիսին է Երատո թագուհու մանյակը, կամ էլ կիպ գրկում պարանոցը, ինչպես Կարսի Գորանդուխտ թագուհու վզնոցը⁷⁰:

Ըիշտ ալդպիսի աննման մի զարդ է Դվի-

նում գտնված ոսկե մանյակը (1641/63, քաշը՝ 45,9 գ): Ցորենահյուս շղթայից կախված են թվով հարյուր հյուսկեն շղթաներ, ծայրերին՝ մեկական գնդիկ: Զարդն ամբողջութամբ ճարտար վարպետաց գործ է: Այն պատրաստող վարպետը կատարելապես տիրապետելով ոսկե լարերի հյուսքի արվեստին, կերտել է նրբաճաշակ ու գեղակերտ մի զարդ (աղ. Xա, 17):

Վերջինիս իրենց ճաշակով ու նրբութամբ չեն զիջում և Դվինում գտնված ոսկե ուլունքները, թվով երեքը (1378, քաշը՝ 5 գ), մանյակի տախտակները, զարդարված փիրուզ և ամետիստ թանկարժեք քարերով (աղ. XI, 1): Ուլունքներից երկուսը ցանցկեն են, ուլունքիկ դեպի անցքը նեղացող պատերով, իսկ երրորդն ունի կոնաձև իրան, հարդարված վերագիր պարանահյուս զարդերով (աղ. Xա, 18):

Հավանաբար, այսպիսի ուլունքաշար մանյակի գեղեցկությունն է նկատի ունեցել Օձնեցին իր մանկությունը գովերգելիս. «Կախեալ զպարանոցէ զոսկետեսակ քայռամանեկին զգեղեցկութիւն»⁷¹:

Զարդերի հաջորդ խումբը կազմում են բրոնզե զանազան ձևերի կոճակները, վարսակալներն ու կախիկները: Որպես զարդ այս առարկաները Հայաստանի տերիտորիայում հայտնի են հնագույն ժամանակներից: Սովորույթի ուժով նրանք շարունակում են գոյատևել և միջին դարերում. «մի ծամակալս ի ծամս ... ոսկեհուռ ծամակալօք»⁷²: Միջին դարերում նրանք հանդես են գալիս արդեն նոր ձևերով ու տարբերակներով: Զարդարանքի պեղածո առարկաների հավաքածուներում առավել բազմաքանակ են կախիկները: Հայտնի են միջնադարյան բոլոր բնակավայրերի (Աղբրեջան, Վրաստան, Միջին Ասիա) պեղումներից⁷³ և ունեն հետևյալ ձևերը. տանձաձև, գրնգաձև, կոնաձև, կիսալուսնաձև և այլն: Վերջինս կոչվում է մահիկ և իր գործածութամբ չի կապվում մահմեդական աշխարհի հետ: Այն Հայաստանի տերիտորիայում հայտնի էր մինչև մահմեդական ուսմունքի և մահմեդական տարրի հանդես գալը:

⁶⁵ Ազարանգեղոս, էջ 13:

⁶⁶ Ա. Պատրիկ, տախտ. 5, նկ. 5, 6:

⁶⁷ Մովսեսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1881, գիրք 2, էջ 184:

⁶⁸ Վ. Հացունի, նշվ. աշխ., էջ 83:

⁶⁹ Եղիշե, էջ 198:

⁷⁰ Ա. Պատրիկ, նշվ. աշխ., տախտ. 21, նկ. 3:

⁷¹ Հովհաննես Խմուստանբ, էջ 1:

⁷² Վ. Հացունի, նշվ. աշխ., էջ 127:

⁷³ Փ. Ибрагимов, Автореферат, стр. 19; В. В. Джапаридзе, Раскопки городища Дмаиси, Вестник Гос. музея Грузии, XXVIII-В, Тбилиси, 1969, стр. 79; Е. Атагарриев, О некоторых средневековых женских украшениях из Шехр-Ислата, Известия АН ТССР, 1965, 1, табл. 1, рис. 2, 6, 16, 17.

Կախիկների շարքում առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Դվինում գտնված ոսկե գնդաձև կանեկյորագարդ և ցանցկեն կախիկները (աղ. XI, 1):

Ծամկալների, կոճակների շատ օրինակներ հայտնի են Անի և Դվին քաղաքների պեղումներից: Վարսակալների խմբում առավել հետաքրքրիր բրոնզե մի ծամկալ է (123/1405) աքաղաղի գլխով և երկար տափակ պոչով: Պատրաստված է ձուլման եղանակով: Գլուխը հարդարում են խորաքանդակ կետ-շրջան զարդերը (աղ. XI, 2):

Կոճակները թվով տասներկուսն են. բրոնզե (6 հատ), երկաթե (5 հատ), արծաթե (1 հատ), գտնված Դվին քաղաքի տարածքում: Ըստ ձևի կոճակները բաժանվում են. շրջանաձև, օվալաձև, վահանաձև, գմբեթաձև և գլանաձև: Կոճակները մասամբ հարդարված են փորագիր կետաշարերով, շրջաններով, վարդյակներով ու երկրաչափական այլ զարդաձևերով:

Զարդարանքի առարկաների քննարկումը մեկ անգամ ևս գալիս է հավաստելու, որ հասարակության բոլոր խավերը չէ, որ ի վիճակի են եղել կրելու պերճանքի թանկարժեք առարկաներ: Որպես զարդ այդ առարկաները լրիվ պատկերացում են տալիս կրող անձի սոցիալական դիրքի ու պատկանելության վերաբերյալ: Պերճանքի առարկաների (մատանի, ապարանջան, գինդեր,

ուլունք, գոտի, շիգդ, վարսակալ և այլն) ձևերի, զարդաքանդակների քննությունը մեզ բերում է այն հետևության, որ միջին դարերում, տակավին վաղ միջնադարից սկսած ավանդույթի ու ժով շարունակում էին գոյատևել նախորդ դարերում մշակված զարդաձևերն ու ոճական առանձնահատկությունները: Իբրև ժառանգություն միջնադարյան զարդարվեստը որդեգրեց վիշապազուխ ապարանջանները, օվալաձև ականախորշով և օղակաձև մատանիները, կիսալուսնաձև գինդերը, մահիկները, կենդանագլուխ վարսակալները և այլն:

Վերը հիշատակված զարդերից յուրաքանչյուրը զարդ լինելուց բացի, խորհրդանշում էր դիրք, իշխանություն (աշխարհիկ թե հոգևոր), միություն (ամուսնություն), բարեկամություն և դաշնություն: Որպես այդպիսիք սրանք ձեռք էին բերում նոր որակ, ստանում իրավական նորմի նշանակություն և իրավունքի ուժ:

Որպես զարդ, վերը թվարկած արդուզարդի բոլոր առարկաներն էլ լրիվ պատկերացում են տալիս ժամանակի ոճի և ճաշակի մասին: Զարդերի, իբրև նյութական մշակույթի հուշարձանների՝ ուսումնասիրությունը նպատակ ունի լրացնելու մեր գիտելիքները միջնադարյան Հայաստանի սոցիալական կարգի և գեղագիտական ըմբռնումների վերաբերյալ: